

Βιβλιογραφική επισκόπηση: Μετανάστευση, φύλο και εργασία

Ποθητή Χαντζαρούλα

Τα θεωρητικά μοντέλα για τη μετανάστευση διακρίνονται στη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση, τη δομιστική και τη θεωρία της δόμησης (structuration) που στηρίζεται στην υπέρβαση της διχοτομίας υποκείμενο-δομή και στοχεύει στην ανάδειξη της αλληλεξάρτησής τους (Wright 1995) και στη δι-εθνική οπτική. Η εισαγωγή της κατηγορίας του φύλου ως συστατικού στοιχείου των κοινωνικών σχέσεων και αρχής οργάνωσης της κοινωνικής δομής (Scott 1997, Harding 1987) στη θεωρία της μετανάστευσης αποτελεί ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση της διαδικασίας της μετανάστευσης. Το φύλο δεν αποτελεί απλώς έναν παράγοντα που προστίθεται στη θεωρία της μετανάστευσης αλλά αναπόσπαστο στοιχείο της οργάνωσης της κοινωνικής ζωής.

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση ερμηνεύει τη μετανάστευση ως μεταφορά υποαπασχολούμενων από έναν μη καπιταλιστικό τομέα της οικονομίας σε έναν καπιταλιστικό. Η μετανάστευση από τις αγροτικές περιοχές στην πόλη οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των μισθών και στην αξία των αναμενόμενων αποδοχών. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις αποτελούν λογική και ατομική επιλογή που βασίζεται στην ανισότητα ανάμεσα στην παραγωγικότητα της εργασίας και στους μισθούς. Ο νεοφιλελευθερισμός: εστιάζει στα οφέλη της μετανάστευσης στο άτομο.

Το δομικό μοντέλο. Η οικονομία μιας περιφερειακής χώρας καθορίζεται από τις εξελίξεις και την εξάπλωση της κεντρικής οικονομίας στην οποία βρίσκεται υποταγμένη. Η μετανάστευση είναι αποτέλεσμα του εξαναγκασμού που οφείλεται σε ένα σύστημα αναγκαστικής εργασίας και στους δομικούς περιορισμούς που οφείλονται στην καπιταλισμό.

Οι παραπάνω προσεγγίσεις θεωρούσαν δεδομένο ότι το υποκείμενο της μετανάστευσης ήταν αρσενικό. Αναφορικά με τις παντρεμένες γυναίκες που έμεναν στην ύπαιθρο οι

μελετητές εξακολουθούν να χρησιμοποιούν την κατηγορία των χωριστών σφαιρών και να τις τοποθετούν στην οικιακή και ιδιωτική σφαίρα ενώ δεν τους αναγνωρίζεται η συνεισφορά τους στις αγροτικές εργασίες. Το μοντέλο αγρότης στο χωριό-εργάτης στην πόλη αγνοεί την εργασία των γυναικών και τη συνεισφορά τους στην παραγωγική και αναπαραγωγική διαδικασία. Ο ρόλος των παντρεμένων γυναικών ήταν καίριος για την αγροτική οικονομία και τις αγροτικές εργασίες. Οι μελέτες που αναγνωρίζουν τη σημασία της συμμετοχής των γυναικών στην αναπαραγωγή του νοικοκυριού, τείνουν να αντιμετωπίζουν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας με ουσιοκρατικούς όρους, σαν να είναι κάτι φυσικό. Όταν οι έρευνες εστίαζαν στις γυναίκες που ήταν ανύπανδρες τις αντιμετώπιζαν ως υποκείμενα της νεωτερικότητας και του εκσυγχρονισμού, καθώς μετανάστευαν από τις αγροτικές περιοχές στις πόλεις και λειτουργούσαν ως φορείς και γέφυρες (bridge) στη μεταφορά της αστικής κουλτούρας στην ύπαιθρο. Σε αυτές τις αναλύσεις υποβόσκει η έννοια του εκπολιτισμού.

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις προσπάθησαν να ενσωματώσουν στο δομικό μοντέλο τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας (Meillassoux). Ενδιαφέρονταν για τους τρόπους με τους οποίους ο καπιταλισμός χρησιμοποίησε τις αγροτικές κοινότητες για να παράσχει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης στην σύγχρονη οικονομία της μισθωτής εργασίας. Μέσω του σεξουαλικού ελέγχου των γυναικών, ο γάμος, η βιολογική αναπαραγωγή παρέμεινε στις αγροτικές περιοχές που πλήρωνε το κόστος της αναπαραγωγής και συντήρησης της επόμενης γενιάς εργατών. Η μεταφορά του αγροτικού νοικοκυριού στην πόλη καθώς η απώλεια αγροτικής εργασίας περιόριζε την παραγωγή και την αυτάρκεια και καθώς το κύρος των ηλικιωμένων της κοινότητας υποχωρούσε. Όμως η απουσία κοινωνικής ασφάλισης και η περιοδική ανεργία ανάγκαζε τους εργάτες να πηγαίνουν στην ύπαιθρο ανάμεσα στα συμβόλαια. Η κριτική που έχει ασκηθεί σε αυτή την προσέγγιση είναι ότι ανάγει τις κοινωνικές σχέσεις στη διαδικασία παραγωγής. Αναφορικά με τη θέση της φτηνής εργατικής δύναμης ως ερμηνευτικό σχήμα της μετανάστευσης, υποστηρίζεται ότι η ανάδυση της μεταναστευτικής εργασίας δεν μπορεί να ερμηνεύεται μόνο με βάση τη χρησιμότητά της για τον καπιταλισμό (Kimbe 1985). Φαίνεται σαν συνωμοτική λύση του κεφαλαίου στο πρόβλημα του κόστους της εργασίας (Rathbone 1982: 19).

Η θεωρία του «τρίτου δρόμου» (*structuration*) του Antoni Giddens έχει παράσχει θεωρητική βάση στη μελέτη του φύλου και της μετανάστευσης: οι αποφάσεις της μετανάστευσης παίρνονται σε υπάρχουσες οικονομικές και πολιτικές δομές καθώς και σε προεξάρχουσες έμφυλες νόρμες και σχέσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν περιθώρια για ατομική δράση. Αυτή η θεωρητική θέση επιχειρεί να υπερβεί τη διχοτομία δομής-υποκειμένου (*actor-factor*) και να συνδέσει τη δομή και την εμπρόθετη δράση, καθώς αντιλαμβάνεται τα υποκείμενα ως υποκείμενα των οικονομικών και θεσμικών διαδικασιών που διαμεσολαβούνται όμως από τις πρακτικές των υποκειμένων (Giddens 1998). Ένα παράδειγμα της εφαρμογής της θεωρίας είναι η εξέταση του κατά πόσο η μετανάστευση λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της πατριαρχίας και μέσα στο νοικοκυριό και στην αγορά εργασίας (Gamburd 2003). Επίσης αυτό το μοντέλο υποστηρίζει ότι η δομή δεν πρέπει να εκλαμβάνεται μόνο ως περιορισμός.

Η δι-εθνική οπτική της μετανάστευσης

Η εστίαση στη διεθνή διάσταση της μετανάστευσης αποτελεί θεωρητική μετατόπιση τις προσεγγίσεις που εξετάζουν τους παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους στη μετανάστευση ή στους παράγοντες που οδηγούν στην αναζήτηση και «εισαγωγή» μεταναστών. Οι λεγόμενοι *push-pull factors* αποτέλεσαν το αναλυτικό πλαίσιο μέσα από τα οποία ένας μεγάλος αριθμός μελετών ερευνούσε τη μετανάστευση. Αυτό το αναλυτικό πλαίσιο οδηγούσε στην αορατότητα των μεταναστών και συσκότιζε την υποκειμενικότητά τους. Δεν ενδιέφεραν οι μετανάστες ως άτομα με εμπρόθετη δράση, ως δρώντα υποκείμενα, αλλά εμφανίζονταν ως υποκείμενα των οικονομικών παραγόντων. Παράλληλα, πολύ μικρή προσπάθεια είχε γίνει να ιδωθούν αυτά τα φαινόμενα της προσφοράς και της ζήτησης, της φυγής και του πηγαισμού ως μέρος παγκόσμιων οικονομικών μετασχηματισμών και όχι ως πορεία προς ή από μια γεωγραφική περιοχή. Βλ. Cohen 1997. Οι διαδικασίες που παράγουν ποικίλες μορφές περιθωριοποίησης και αποκλεισμού των γυναικών μεταναστριών στη νοτιοανατολική Ευρώπη (Anthias 2000).

Η έρευνα για τη μετανάστευση που έχει ως κεντρικό άξονα την διεθνικότητα αναλύει «τις διαδικασίες μέσω των οποίων οι μετανάστες χτίζουν κοινωνικά δίκτυα που

συνδέουν τη χώρα προέλευσής τους και τη χώρα εγκατάστασης».¹ Ποιος είναι ο ρόλος των γυναικών στην συντήρηση αυτών των κοινοτήτων; Ποιες είναι εντάσεις ανάμεσα στις δικές τους φιλοδοξίες ως άτομα και στις κοινότητες στις οποίες ανήκουν. Οι δυσκολίες του να εκπληρώσουν την αναπαραγωγική εργασία τους εξαιτίας της διασποράς της οικογένειας.

Αυτή η προσέγγιση αναδύθηκε κυρίως μέσα από τις ανθρωπολογικές μελέτες και έχει σαν στόχο να θέσει σε κριτική το γραμμικό, διπολικό μοντέλο της «παλιάς πατρίδας» και του «νέου κόσμου» που χαρακτήριζαν το μοντέλο της ενσωμάτωσης. Τα βασικά στοιχεία της δι-εθνικής οπτικής είναι η δι-εθνική κυκλοφορία των ανθρώπων, αγαθών και ιδεών που διαμορφώνουν καινούριες κουλτούρες, ταυτότητες και σφαίρες κοινοτήτων (Basch, Schiller και Blanc 1994, Kearney 1995). Η Pierette Hondagneu-Sotelo έχει ασκήσει κριτική στο μοντέλο σε τρία σημεία: Πρώτον στην έννοια της κυκλοφορίας και της ακαθόριστης διάρκειας της παραμονής, τοποθετώντας τα βασικά χαρακτηριστικά του μοντέλου στο πλαίσιο της μετανάστευσης των Λατίνος στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ενώ οι Λατίνος μετανάστες επιστρέφουν στις χώρες τους στις γιορτές και για να επισκεφτούν την οικογένειά τους, ο στόχος τους είναι να παραμείνουν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι περισσότερες μετανάστριες και μετανάστες δεν εργάζονται σε βιομηχανίες με εποχιακές εργασίες και ζήτηση αλλά σε εργασίες που απαιτούν σταθερότητα. Επίσης η συμμετοχή τους σε πολιτικές οργανώσεις παρόλο που συμπεριλαμβάνει και διασπορικές ενώσεις επικεντρώνεται περισσότερο σε δραστηριότητες και οργανώσεις που έχουν τη βάση τους στις Ηνωμένες Πολιτείες. Επίσης η έννοια της «αντίστασης» σε πολλές από τις μελέτες φαίνεται σαν να απορροφάται από την κίνηση σε σύνορα και από την κυκλοφορία ενώ η ισχύς του έθνους κράτους συχνά υποβιβάζεται καθώς και το οικονομικό, κοινωνικό και συναισθηματικό κόστος που εμπεριέχεται στην δι-εθνική μετανάστευση. (Hondagneu-Sotelo 1997:550). Τέλος ο ρόλος τους φύλου εκτός από την έρευνα της Sarah Mahler (1996) είχε εντελώς παραγνωριστεί. Ένας άξονας της διεθνικής διάστασης της μετανάστευσης που αναδεικνύει την οπτική του φύλου αφορά την επικοινωνία ανάμεσα

¹ Nina Glick Schiller, Linda Basch and Cristina Blanc-Szanton, "Transnationalism: a new framework for understanding migration" στο *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, New York Academy of Sciences, vol. 645, 1.

στα μέλη της διεθνικής οικογένειας και ιδιαίτερα στην δι-εθνική μητρότητα που ορίζεται όχι σαν φυσική κυκλοφορία της μετανάστευσης αλλά ως κυκλοφορία αγάπης, φροντίδας και οικονομικής υποστήριξης που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα. Η διαχείριση των εμβασμάτων αποτελεί πεδίο άσκησης εξουσίας και έκφραση της δι-εθνικής επικοινωνίας, ενώ ένα από τα κεντρικά ερωτήματα της έρευνας είναι το κατά πόσο οι έμφυλες σχέσεις και οι ρόλοι των φύλων μετασχηματίζονται στα νοικοκυριά της προέλευσης των μεταναστριών όταν οι γυναίκες γίνονται οι *breadwinner* μέσω της αποστολής των εμβασμάτων και οι άνδρες μένουν πίσω (Gamburd 2002, Parrenas). Η μελέτη των συναισθημάτων έχει διευρύνει την έννοια της εργασίας και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, αλλά επίσης έχει προβληματοποιήσει μονολιθικές έννοιες της μητρότητας καθώς η κυκλοφορία αφορά συναισθήματα και την όσμωση ανάμεσα σε προνεωτερικές, νεωτερικές και μεταμοντέρνες ιδεολογίες της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας (Hochschild 2002).

Παγκοσμιοποίηση της αγοράς εργασίας

Η παγκοσμιοποιημένη αγορά εργασίας συνέπεσε με την «θηλυκοποίηση» της μετανάστευσης (Castles και Miller, Momsen 1999). Αυτή η εξέλιξη δεν αποτελεί καινούριο φαινόμενο καθώς η εξάπλωση της αστικής τάξης και η ανάπτυξη των πόλεων τον δέκατο ένατο αιώνα συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών. Ο τομέας των υπηρεσιών αποτελούσε περιθωριακό ζήτημα και για την ιστορία της εργασίας και της μετανάστευσης αφού ήταν ασυμβίβαστη με τον βιομηχανικό εργάτη που αποτελούσε το επαναστατικό υποκείμενο αλλά και επειδή η ανάπτυξη ταυτιζόταν με την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα της οικονομίας .

Η έκταση της θηλυκοποίησης της μετανάστευσης αποτέλεσε αντικείμενο προστριβών ανάμεσα στους μελετητές. Με βάση επίσημες πηγές αμφισβητήθηκε (Zlotnik 1995) ενώ έχει υποστηριχθεί ότι ένα μεγάλος αριθμός απασχολείται στους άτυπους τομείς της οικονομίας. Η έμφυλη διάσταση της αγοράς εργασίας πρέπει να γίνει αντικείμενο ενδεδειγμένης μελέτης. Ισχύει πράγματι το γεγονός ότι η άτυπη αγορά εργασίας είναι έμφυλη;

Θεωρήθηκε, επίσης, «νέα μετανάστευση». Όμως, η έννοια του νέου

αμφισβητείται και αυτή (Koser και Lutz 1993:4-5), καθώς θεωρείται ότι είναι αυθαίρετη και ιστορικά αμφισβητήσιμη. Πράγματι, η παγκοσμιοποίηση των παραδοσιακών γυναικείων υπηρεσιών μπορεί να μην είναι καινούριο φαινόμενο, αφού είναι δυνατόν παρόμοια φαινόμενα να ανιχνευθούν στη Μέση Ανατολή, ή το 17^ο αιώνα με το εμπόριο των δούλων από την Αφρική στη Βόρεια Αμερική. Όμως αυτό όμως που είναι καινούριο είναι ο τεράστιος αριθμός ενός γυναικείου μεταναστευτικού δυναμικού (πάνω από το μισό των 120.000.000 μη-νόμιμων και νόμιμων μεταναστών πιστεύεται ότι είναι γυναίκες) (Ehrenreich και Hochschild 2002:5) και οι τεράστιες αποστάσεις που διανύουν για να εργαστούν.

Το φαινόμενο της μαζικότητας της γυναικείας μετανάστευσης αρχίζει να γίνεται αισθητό από τη δεκαετία του 1970. Από το 1950 μέχρι το 1970 οι άνδρες υπερείχαν στον αριθμό των ανθρώπων από την Τουρκία, Ελλάδα και Βόρεια Αφρική που μετανάστευαν στη Βόρεια Ευρώπη. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 η διεθνείς μεταναστευτικές ροές από χώρες με χαμηλά εισοδήματα σε χώρες με υψηλά αυξήθηκαν. Τα χαρακτηριστικά τους είναι η αύξηση των παραδοσιακών ροών καθώς και μεγαλύτερη ποικιλία στις περιοχές προέλευσης. Το 1990, για παράδειγμα οι Φιλιππινέζες αποτελούν το 50% των μεταναστών από τις Φιλιππίνες ενώ οι μετανάστριες από το Σρι Λάνκα το 84%. Σε όλη τη δεκαετία του 1990 οι γυναίκες υπερείχαν των ανδρών μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες, στον Καναδά, τη Σουηδία, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Αργεντινή και το Ισραήλ (στο ίδιο:6).

Οι νέες μορφές της παγκόσμιας μετανάστευσης και η διασταύρωση της έρευνας της μετανάστευσης με τις φεμινιστικές σπουδές οδήγησαν στην αναζήτηση και ανάπτυξη ενός αναλυτικού πλαισίου που κάνει δυνατή την κατανόηση των μεταναστριών ως απασχολούμενων σε αναπαραγωγικές εργασίες σε μια δι-εθνική μεταφορά εργασίας (transfer of labour). Η ερμηνεία της γυναικείας μετανάστευσης τέθηκε στο πλαίσιο της αναπαραγωγικής εργασίας η οποία παρέχεται σε ένα παγκόσμιο σύστημα όπου φτωχές μετανάστριες εργάτριες παρέχουν φροντίδα σε οικογένειες πλουσιότερων χωρών με υψηλότερα εισοδήματα.(Young 2000, Lutz 2005, Phizacklea 2003, Misra and Merz 2004).

Οι ερευνήτριες άρχισαν να τονίζουν την επίδραση της παγκόσμιων οικονομικών διαδικασιών πάνω στις γυναίκες. Ιδιαίτερα στην Νότια Ευρώπη η παγκοσμιοποίηση της αγοράς εργασίας, η μορφή που πήρε η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και η αυξανόμενη εισοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας καθώς και οι διακριτοί ρόλοι των φύλων οδήγησαν στην ολοένα αυξανόμενη ζήτηση υπηρεσιών (Bakan and Stasiulis 1996). Ο τρόπος ζωής των πολιτών του Πρώτου Κόσμου καθίσταται δυνατός μέσα από μια παγκόσμια μεταφορά υπηρεσιών από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες (Ehrenreich Hochschild 2002:4). Η νέα δημογραφική πραγματικότητα του Πρώτου Κόσμου, η στροφή σε μια μετα-βιομηχανική οικονομία και η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών που συνδέεται με αυτή θεωρείται ότι ευνόησε και την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αλλά και την θηλυκοποίηση της μετανάστευσης. Η αναβίωση της μισθωτής οικιακής εργασίας αντανακλά κοινωνικές εντάσεις που σχετίζονται με την κατάρρευση του κράτους πρόνοιας, τη δημογραφική ανισορροπία και την επέκταση της γυναικείας εργασίας έξω από τον οικιακό χώρο (Andall&Sarti 2004:7-8).

Για ποιο λόγο συμβαίνει αυτή η μεταφορά παραδοσιακών υπηρεσιών από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες; Παρατηρήθηκε από τη δεκαετία του 1970 η μαζική εισοδος των γυναικών του δυτικού κόσμου στην μισθωτή εργασία. Καθώς οι δομές στην οικογένεια δεν άλλαξαν και οι γυναίκες εξακολουθούν να είναι αποκλειστικά υπεύθυνες για τη φροντίδα του νοικοκυριού και των παιδιών, παρατηρήθηκε ένα «έλλειμμα φροντίδας» που αφορούσε τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού. Παράλληλα η φτώχεια των χωρών του Τρίτου Κόσμου και των μετακομμουνιστικών χωρών ωθεί τους πολίτες τους στη μετανάστευση καθώς οι παγκόσμιες ανισότητες σε μισθούς οξύνθηκαν δραματικά ενώ ο δανεισμός των φτωχών χωρών από την Παγκόσμια Τράπεζα ανάγκασε αυτές τις χώρες να εφαρμόσουν προγράμματα «διαρθρωτικών αλλαγών» με καταστροφικά αποτελέσματα για τις γυναίκες και τα παιδιά. Επίσης η ανάπτυξη της βιομηχανίας του σεξ που τροφοδοτείται από μετανάστριες οφείλεται στην αύξηση της ζήτησης από τους άνδρες των πλούσιων χωρών, στην ανάπτυξη του σεξοτουρισμού και στην αναζήτηση του «εξωτικού». Επιπλέον, η νέα θέση που καταλαμβάνουν κάποιες χώρες στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας συμβάλλει στη μετατροπή τους από χώρες

αποστολής σε χώρες υποδοχής μεταναστών όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ελλάδας (Labrianidis, Lyberaki, Tinios, Hatziprokopiou 2004).

Βέβαια η φτώχεια δεν αποτελεί τον μοναδικό παράγοντα ώθησης καθώς οι γυναίκες που μεταναστεύουν δεν προέρχονται από τα πιο φτωχά στρώματα. Είναι επίσης αναγκαίο να ερευνηθούν εξω-οικονομικοί παράγοντες, όπως η μόρφωση, οι οικογενειακές σχέσεις κλπ. Όπως παρατηρεί ο Douglas Massey η ανάπτυξη και όχι η υπανάπτυξη οδηγεί στη μετανάστευση. Όσο μεγαλύτερη είναι η ανάπτυξη της τοπικής βιομηχανίας τόσο μεγαλύτερη είναι και η τάση των ανθρώπων να μεταναστεύουν.

Παγκοσμιοποίηση, σύμφωνα με την Saskia Sassen, δεν είναι η υπερκινητικότητα των κεφαλαίων και η ανάδυση των οικονομιών της πληροφορικής. Είναι απαραίτητο να εστιάσει κανείς στις συγκεκριμένες συνθήκες που διευκολύνουν τη μετακίνηση των κεφαλαίων αλλά και των γυναικών, το εμπόριο ανθρώπων μέσω του οποίου οι κυβερνήσεις λύνουν οικονομικά προβλήματα στις πλάτες των γυναικών (Sassen 2002:273). Επίσης είναι αναγκαίο να εξεταστεί το πώς εμπλέκονται οι φτωχές γυναίκες του Τρίτου Κόσμου στα στρατηγικά σχέδια των υψηλόβαθμων στελεχών των επιχειρήσεων (στο ίδιο:254).

Ο διεθνής κατά φύλο καταμερισμός της αναπαραγωγικής εργασίας ως παράγοντας για την κατανόηση της παγκόσμιας οικονομίας.

Η μετατόπιση προς την «ευελιξία» του εργατικού δυναμικού οδήγησε στην αυξανόμενη «ατυποποίηση» της οικονομίας και των εργασιακών σχέσεων. Ολόκληροι τομείς της οικονομικής δραστηριότητας περνούν στην άτυπη οικονομία με αποτέλεσμα τα όρια ανάμεσα στην άτυπη και στην επίσημη αγορά εργασίας να συγχέονται (Kofman 2003:8). Η παγκόσμια καπιταλιστική ανάπτυξη διαμορφώνει την είσοδο των μεταναστών/στριών στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις καθώς αυτό το εργατικό δυναμικό καταλαμβάνει θέσεις που έχουν μεταφερθεί στον άτυπο τομέα της οικονομίας με ελάχιστα εργασιακά δικαιώματα. Οι μελέτες αυτές μετατοπίζουν το κέντρο βάρους από την υποκειμενική εμπειρία και τις πρακτικές των ίδιων των μεταναστριών στη λειτουργία των παγκόσμιων συστημάτων. Όμως οι μεταναστευτικές ροές είναι αναγκαίο

να εξεταστούν και στο επίπεδο των κρατικών πολιτικών οι οποίες δημιούργησαν και επέτειναν την διεθνοποίηση της απασχόλησης που αφορά τον τομέα των υπηρεσιών (Mitchell 1989, Massey 1999, Misra 2000). Αυτές οι μελέτες συγκεκριμένα έχουν σαν αντικείμενο την εξέταση των μεταναστευτικών πολιτικών και των αλλαγών στο κράτος πρόνοιας που στοχεύουν στη διαμόρφωση της αναπαραγωγικής εργασίας. Προχωρούν στην ανάδειξη της σημασίας της απασχόλησης στον τομέα της φροντίδας για την κατανόηση της λειτουργίας της παγκόσμιας οικονομίας (Misra 2000, Pyle and Ward 2003). Επίσης οι κρατικές πολιτικές θέτουν τους όρους με τους οποίους οι μετανάστριες εισάγονται στην αγορά εργασίας. Ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών της φροντίδας τα κράτη δεν αναγνωρίζουν τη σημασία της φροντίδας με αποτέλεσμα να αφαιρούν το στάτους της εργασίας από αυτό τον τομέα απασχόλησης και επομένως να μην δίνουν άδειες παραμονής και εργασίας (Anderson 1997). Η ανάλυση των κρατικών πολιτικών που στοχεύουν στην διαμόρφωση του πλαισίου των μεταναστευτικών ροών και της ένταξης των μεταναστών/στριών στην αγορά εργασίας γίνεται στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού και του ρόλου της ιδεολογίας του νεοφιλελευθερισμού στην αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας.

Επίσης μια σημαντική μεθοδολογική μετατόπιση αποτελεί η παραδοχή ότι ο Πρώτος και όχι ο Τρίτος Κόσμος είναι εξαρτημένος από την εργασία των γυναικών και των ανδρών του Τρίτου Κόσμου.

Ζητήματα της αγοράς εργασίας και ζητήματα εννοιολόγησης της εργασίας στο θεσμικό επίπεδο και στο επίπεδο της εμπειρίας

Πρέπει επομένως να αναθεωρήσουμε δύο παραδοχές: Ότι η μεταβιομηχανική οικονομία απαιτεί υψηλά ειδικευμένους εργάτες και ότι η ατυποποίηση και ο υποβιβασμός είναι αποτέλεσμα απλώς των εισαγωγών του Τρίτου Κόσμου ή των αναχρονιστικών επιβιώσεων (Sassen 2002:261). Η επέκταση της χαμηλόμισθης εργασίας συνδέεται με τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας που αναπτύσσονται ραγδαία και όχι με αυτούς που βρίσκονται σε ύφεση.

Έχει υποστηριχθεί ότι η έλλειψη ειδικευμένου μεταναστευτικού δυναμικού δεν συνέβαλε στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας εξαιτίας του φτηνού κόστους της

εργασίας το οποίο οδήγησε στην ενίσχυση του άτυπου τομέα της οικονομίας και ιδιαίτερα τις επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας. Όμως η άτυπη οικονομία αποτελεί το ένα τρίτο του ΑΕΠ της Ελλάδας και επομένως είναι αναγκαίο να μελετήσουμε τη δομή της ελληνικής οικονομίας που υποδέχεται και κατευθύνει το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, την πολιτική κουλτούρα που υπαγορεύει την έλλειψη νομοθετικών ρυθμίσεων και την εφαρμογή της μετά το 1997 αλλά και τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Πρόσφατες μελέτες υποστηρίζουν ότι η ίδια η ύπαρξη ενός διογκωμένου άτυπου τομέα αποτελεί πόλο έλξης για τους μετανάστες (Labrianidis, Lyberaki, κ.ά. 2004:5). Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι μία από τις στρατηγικές ανταγωνιστικότητας των μικρής και μεσαίας κλίμακας ελληνικών επιχειρήσεων αποτελούσε η μείωση του κόστους εργασίας που ευνοήθηκε από την έλευση των μεταναστών και την απουσία νομοθετικών ρυθμίσεων σε συνδυασμό με την απροθυμία των ντόπιων να καταλάβουν τις συγκεκριμένες θέσεις εργασίες (στο ίδιο:7 και 11). Επίσης η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας συνδέεται με την ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών, την ανάπτυξη της μερικής απασχόλησης και την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Πρόκειται για θέσεις που εξαιτίας των έμφυλων προκαταλήψεων και ιεραρχιών που δομούν την αγορά εργασίας καταλαμβάνουν γυναίκες. Η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης δημιουργεί ένα «κενό φροντίδας» το οποίο έρχονται να καλύψουν οι μετανάστριες (Lazaridis 59)

Ο νόμος 1975/91 καταδεικνύει ότι το νομικό σύστημα ποινικοποιεί τη μετανάστευση στοχεύοντας στον αποκλεισμό των μεταναστών χωρίς χαρτιά από την πρόσβαση σε θεσμούς και υπηρεσίες (σχολεία, νοσοκομεία, δήμους) και απαγορεύοντας από τις δημόσιες υπηρεσίες να δέχονται αιτήματα από αλλοδαπούς χωρίς χαρτιά. (Κούρτοβικ 2001:167) Έρευνα σε τρεις εφημερίδες το φθινόπωρο του 1997 έδειξε ότι συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες, κυρίως Αλβανοί, θεωρούνται υπεύθυνοι για την αύξηση της εγκληματικότητας και τους αποδίδεται ο χαρακτηρισμός του «εγκληματία». Ο Ιορδάνης Ψημμένος στην έρευνά του στην Αθήνα υποστηρίζει ότι λαμβάνει χώρα μια διαδικασία γκετοποίησης μέσα από τη δημιουργία «περίφρακτων» χώρων στην πόλη που υποδεικνύουν στο χρήστη πού μπορεί και πού δεν μπορεί να κινηθεί. Κατά πόσο συνδέεται αυτή η διαδικασία της «φυλετικοποίησης» με την αναπαραγωγή των άτυπων

εργασιακών σχέσεων; Επιπλέον, οι μελέτες που εστιάζουν στο νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει τον τομέα των οικιακών υπηρεσιών δείχνουν ότι η διάκριση ανάμεσα στην «παράνομη» και «νόμιμη» εργασία δεν είναι διχοτομική αλλά ότι πρόκειται για συμπληρωματική σχέση, ενώ οι ρυθμίσεις παράγουν ζώνες «γκρίζας» εργασίας. Από την άλλη πλευρά οι μελέτες τείνουν να τονίζουν ακόμα και όταν χρησιμοποιούν ποιοτικά δεδομένα, όπως οι προφορικές μαρτυρίες, τους οικονομικούς παράγοντες αναφορικά με την ένταξη των μεταναστών και όχι τόσο τους πολιτισμικούς.

Μελέτες εστιάζουν στην διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών και εξετάζουν την ζήτηση εργατικού δυναμικού σε σχέση με την κατάρρευση του κράτους πρόνοιας και καταμερισμό εργασίας στο οικογενειακό νοικοκυριό. Η απασχόληση των μεταναστριών αποδόθηκε στην Ιταλία στην αύξηση της απασχόλησης των γυναικών και στο μετασχηματισμό του ρόλου τους στην αγορά εργασίας σε σχέση με αυτό που έχει περιγραφεί ως «μεσογειακό μοντέλο του κράτους πρόνοιας». (Ambrosini 2001, Reyneri 2001). Η ίδια ερμηνεία δίνεται και για την απασχόληση των μεταναστριών στον τομέα της φροντίδας των ηλικιωμένων ατόμων. Η απασχόληση των μεταναστριών αποδίδεται στην έλλειψη προνοιακών πολιτικών και υπηρεσιών για τους ηλικιωμένους και στη μέχρι πρόσφατα αλλά σε μεγάλο βαθμό και σήμερα εξάρτηση της φροντίδας από την οικογένεια (δηλαδή τις γυναίκες) (Jamieson 1991). Δεν έχει τεθεί στην Ελλάδα μια ιστορική προσέγγιση της συγκρότησης του κράτους πρόνοιας σε σχέση με την παροχή υπηρεσιών. Πώς τέθηκε ιστορικά ο τομέας των υπηρεσιών εκτός του πλαισίου της εργασίας; Τι συμβαίνει με τη μετανάστευση; Ποια μορφή παίρνει η εργασία σε σχέση με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας; Πώς εκφέρεται στην Ελλάδα αυτή η παγκόσμια οικιακή τάξη (Tronto 1993) που σημαίνει τον άνισο καταμερισμό εργασίας της φροντίδας μεταξύ βορρά και νότου; Ποιες σχέσεις εξουσίας και υποταγής διαμορφώνει/ αποκρυσταλλώνει η οργάνωση της φροντίδας στην ελληνική κοινωνία;

Δημιουργεί η καπιταλιστική οικονομία των υπηρεσιών μια νέα έννοια της εργασίας; Προχωρούμε πέρα από τη διάκριση παραγωγική και μη-παραγωγική εργασία; Το ζήτημα της εννοιολόγησης και της αξίας της εργασίας είναι κεντρικό ζήτημα, καθώς η αύξηση της ζήτησης θεωρείται παράγοντας ενίσχυσης της διαπραγματευτικής δύναμης

του εργατικού δυναμικού και ενδυνάμωσης του εργατικού κινήματος. Όμως, όπως παρατηρεί η Saskia Sassen, στην περίπτωση των υπηρεσιών η αύξηση της ζήτησης των υπηρεσιών φροντίδας δεν οδηγεί σε μια αντίστοιχη βελτίωση των μισθών και των όρων της εργασίας ούτε αποτελεί τη βάση μιας νέας συλλογικότητας (Sassen 2003). Πρόκειται για μια διαδικασία «αφανοποίησης» όπως ακριβώς η απλήρωτη εργασία των γυναικών για την οικογένειά τους. Το σπίτι εξακολουθεί να αποτελεί έναν χώρο που παραμένει σκοτεινός όσον αφορά την έρευνα της αγοράς εργασίας. (Andall&Sarti 2004:7)

Οι αποφάσεις για τη μετανάστευση καθορίζονται αλλά και φωτίζονται τις έμφυλες σχέσεις του νοικοκυριού αποστολής μεταναστών. Οι αποφάσεις αφορούν οικογενειακές στρατηγικές και νοικοκυριά και όχι άτομα. Επιπλέον τονίζεται η μη πλεονεκτική θέση των γυναικών μεταναστών στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας, η οποία είναι κατώτερη των ανδρών, παρόλο που και οι άνδρες και οι γυναίκες βιώνουν την μείωση του εργασιακού στάτους τους (Morokvasic 2003). Οι γυναίκες όμως βρίσκονται ακόμα σε πιο δυσμενή θέση εξαιτίας του νομικού καθεστώτος ως «εξαρτημένες» ή τις αντιλήψεις των εργοδοτών για τα προσόντα τους και την ειδικότητα.

Κατά πόσο το πατριαρχικό σύστημα παραμένει και ενισχύεται μέσα από την ενεργό υποστήριξη του από τις γυναίκες ώστε να τους παρέχεται προστασία από τους άνδρες και κατά πόσο διαπραγματεύονται και αλλάζουν οι πατριαρχικές σχέσεις μέσα από την εμπειρία της μετανάστευσης (Kibria); Θεωρείται η θέση τους ως πλήρους απασχόλησης νοικοκυρές ότι ανεβάζει το γόητρο της οικογένειας και κατά πόσο γυναίκες το ασπάζονται αυτό; Μήπως όμως κινδυνεύουμε να θεωρήσουμε ότι η μετανάστευση αποτελεί εκπολιτισμό (Butler).

Οι οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές επιπτώσεις των μετασχηματισμών του οικιακού χώρου πρέπει να αποτελέσει ζήτημα διερεύνησης όχι μόνο αναφορικά με τα νοικοκυριά των εργοδοτών/τριών. Αποτελεί η οικιακή εργασία μια απασχόληση που λειτουργεί σαν γέφυρα επιτρέποντας το πέρασμα σε διαφορετικές συνθήκες και καλύτερες από αυτές της χώρας προέλευσης; Ή πρόκειται για μια μικρή περιορισμένη φάση μέσα στον κύκλο ζωής. Ένα κανάλι κινητικότητας, ένα μέσο ένταξης. Μια υποτελή “subaltern” ένταξη; Ακολουθούν οι επόμενες γενιές που γενιούνται ή έρχονται από έξω την πορεία των γονιών, αναπαράγοντας την ομάδα των οικιακών βοηθών

αποτελώντας την τρίτη και τέταρτη γενιά «μεταναστών» και δημιουργώντας τον «εθνοτικό» και «φυλετικό» καταμερισμό της αγοράς εργασίας; (Andall&Sarti 2004:10). Με ποιο τρόπο διαμορφώνεται η διαντίδραση ανάμεσα στις συνθήκες μετανάστευσης και στην κατασκευή και τον ορισμό της ταυτότητας του φύλου; (στο ίδιο:11).

Η παρουσία των μεταναστών εργατών στο χώρο του σπιτιού συντελεί στην αμοιβαία γνωριμία ή στην αναπαραγωγή στερεοτύπων που αφορούν τις πολιτισμικές διαφορές και συμβάλλουν στην δημιουργία και στην παγίωση ασυμμετριών και σχέσεων εξουσίας; (Στο ίδιο:11).

Οι κατηγορίες της «θηλυκότητας» και της διαφοράς «κουλτούρας» αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνεται ο λόγος της αναπαράστασης των σχέσεων μεταξύ μεταναστριών εργαζομένων και ιταλίδων εργοδοτριών. Ρατσιστικές κατηγοριοποιήσεις και κλισέ μιας αυτονόητης διαφοράς ή πολιτισμικής αυθεντικότητας των μεταναστών ενσωματώνονται στις καθημερινές πρακτικές (Andall 2004).

Στις μελέτες που επικεντρώνονται στις σχέσεις εργοδοτριών και οικιακών βοηθών, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην έμφυλη διάσταση της έμμισθης οικιακής εργασίας και διερευνώνται οι έμφυλες, ταξικές και εθνοτικές σχέσεις μεταξύ οικιακών βοηθών και εργοδοτριών (Constable 1997, Parrenas 2001, Styliou 2004, Τοπάλη 2004). Ο προβληματισμός αναφορικά με την ταξική διαφορά μεταξύ οικιακών βοηθών εργοδοτριών αποτελούσε το επίκεντρο της ανάλυσης των σχέσεων τη δεκαετία του 1970 στην Ιταλία: η αντιμετώπιση των οικιακών βοηθών ως εργαζομένων αποτέλεσε τη βάση των διεκδικήσεων και του μετασχηματισμού της θέσης τους στην αγορά εργασίας αλλά και του δομικού μετασχηματισμού του κλάδου. Η ταξική διαφορά αποτελούσε τη βάση της αλληλεγγύης μεταξύ των οικιακών βοηθών (Andall 2004:81). Η έμφυλη διάσταση της εργασίας εστιάζει στην υποταγή, στα προνόμια και στην εκμετάλλευση στο εσωτερικό της κατηγορίας του φύλου και εισάγει την προβληματική της τάξης στη μελέτη της εντός του ίδιου φύλου σχέσης. Η είσοδος των μεταναστριών οικιακών βοηθών δεν δημιούργησε εντάσεις και εχθρότητα αλλά αλληλεγγύη και προσπάθεια εναγκαλισμού τους για την βελτίωση των όρων εργασίας τους. Ονομάζονταν «οι *sfruttati* του κόσμου» (Andall 2004:90). Αντίθετα, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στροφή ολοένα και περισσότερο προς την πλευρά των εργοδοτριών και τις αυξανόμενες

ανάγκες τους, τη μαζική έξοδο της μεσαίας τάξης στην αγορά εργασίας. Η φεμινιστική αυτή, κατά κύριο λόγο, ανάλυση αποφεύγει να θίξει ολόενα και περισσότερο τις εντάσεις και την εκμετάλλευση που υφίστανται κάποιες λιγότερο προνομιούχες γυναίκες και κυρίως μετανάστριες από τις λευκές αστές. Επικρατεί η τυπολογία των σχέσεων που η Mary Romero έχει αποκαλέσει “common victim”. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία και οι οικιακές βοηθοί και οι νοικοκυρές είναι θύματα της πατριαρχίας, της σεξιστικής δομής της κοινωνίας που είναι υποχρεωμένες να παλεύουν σε έναν αρσενικό κόσμο, που έχει δημιουργηθεί για να εξυπηρετεί τις ανάγκες των ανδρών και στον οποίο οι γυναίκες αναλαμβάνουν την ευθύνη της φροντίδας των παιδιών και του σπιτιού. Σύμφωνα με την Romero η ανάλυση δεν πρέπει να λαμβάνει υπόψη μόνο τα προνόμια των ανδρών αλλά και την εκμετάλλευση προνομιούχων γυναικών έναντι μια μη προνομιούχας οικονομικά και πολιτισμικά ομάδας.

Η εξέταση της Acli-Colf, της εθνικής ένωσης των οικιακών βοηθών που ιδρύθηκε στην Ιταλία το 1946 και είχε επιρροές από τον καθολικισμό και τον κομμουνισμό αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα για την άρθρωση του φεμινιστικού κινήματος με το κεντρικό ζήτημα της έμμισθης οικιακής εργασίας (Andall 2004).

Η έμφαση στο φύλο και όχι στην τάξη δεν επαρκεί, σύμφωνα με Jacqueline Andall, ώστε να συγκρίνουμε και να κατανοήσουμε τις προσδοκίες και τις συνθήκες των μετανάστριών και ιθαγενών οικιακών βοηθών. Οι εθνοκεντρικές προκαταλήψεις προς τις μετανάστριες δεν αφήνουν περιθώριο να κατανοήσουμε τις συνθήκες που τους αφαιρούν τη δυνατότητα να κάνουν επιλογές ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους οικιακής εργασίας και να διερευνηθούν οι συνθήκες που αποκλείουν προσδοκίες αναφορικά με την εργασία, την *live-in* ή ημερήσια οικιακή εργασία. Αυτές οι προκαταλήψεις έχουν σαν αποτέλεσμα να παρουσιάζονται οι ιταλίδες γυναίκες ως πιο «προοδευτικές» και επομένως λιγότερο δεκτικές να αναλάβουν ένα επάγγελμα ή μια μορφή οικιακής απασχόλησης που θεωρείται αρχαϊκή, ενώ αντίθετα οι μετανάστριες θεωρούνται θύματα της οικιακής ιδεολογίας και της πατριαρχίας (Andall 2004:98). Τα διλήμματα που θέτει για το φεμινιστικό κίνημα ο διεθνής κατά φύλο καταμερισμός της παροχής φροντίδας έχουν αρχίσει να γίνονται αντικείμενο μελέτης (Scrinzi 2004).

Βιβλιογραφία

- Ambrosini, M., *La fatica di integrarsi. Immigrati e lavoro in Italia*, Il Mulino 2001.
- Andall, J., Sarti, R., «La trasformazioni del servizio domestico in Italia: un introduzione», *Polis* VIII, 1, 2004, p. 5-16.
- Andall, Jacqueline, “La Acli-Colf di fronte all’immigrazione straniera: genere, classe ed etnia”, *Polis* VIII, 1, 2004, p. 77-106.
- Andall, Jacqueline, *The Politics of Black Women in Italy, Gender, Migration and Domestic Service*.
- Anderson, Bridget, *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labor*, Νέα Υόρκη, Zed Books 2000.
- Bakan, Abigail, and Daiva K. Stasiulis, “Making the Match: Domestic Placement Agencies and the Racialization of Women’s Household Work.” *Signs*. (1995) 20: 303-335.
- Castles, Stephen και Mark Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: The Guilford Press, 1998.
- Chang, Grace, *Disposable Domestic: Immigrant Women Workers in the Global Economy*, Βοστόνη, South End Press 2000.
- Constable, Nicole, *Maid to Order in Hong Kong: Stories of Filipina Workers*, Cornell University Press 1997.
- Ehrenreich, B. and Hochschild, A.R., “Introduction” στο Ehrenreich and Hochschild (επιμ.) *Global women: Nannies, maids and sex workers in the New Economy*, Νέα Υόρκη, Granta 2003.
- Ehrenreich, Barbara και Arlie Russell Hochschild (επιμ.), *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, Λονδίνο, Granta Publications 2003.
- Enloe, Cynthia, *Bananas, Beaches, and Bases*. Μπέρκλεϊ, University of California Press 1989.
- Fuga A., *Identités périphériques en Albanie. La récomposition du milieu rural et les nouveaux types de rationalité politique*. Παρίσι, L’Harmattan 2000
- Gamburd, Michele, “Breadwinners No More” στο Ehrenreich, Barbara, Hochschild, Arlie Russell (επιμ.): *Global woman. Nannies, maids and sex workers in the new economy*, Νέα

Υόρκη, Granta, 2003:190-206.

Giddens, Antony, *The Third Way*, Κέμπριτζ, Polity, 1998.

Hochschild, Arlie Russel, “Love and Gold” στο Ehrenreich, Barbara, Hochschild, Arlie Russell (επιμ.): *Global woman. Nannies, maids and sex workers in the new economy*, Νέα Υόρκη, Granta, 2003.

Hochschild, A.R., “Global care chains and emotional surplus value” στο Hutton, W. And Giddens, A. (επιμ.), *On the edge. Living with global capitalism*, Λονδίνο, Vintage 2001.

Hondagneu-Sotelo Pierette and Ernestine Avila, ‘I’m Here But I’m There’: The Meaning of Latina Transnational Motherhood» *Gender and Society*, 1997, 11(5): 548-71.

Hondagneu-Sotelo Pierette, *Doméstica: Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence*, Μπέρκλεϊ, University of California Press 2001.

Hondagneu-Sotelo, Pierette, *Gender and Immigration: Contemporary Trends*. Berkeley: University of California Press.

King, Russell, “Southern Europe in the Changing Global Map of Migration” στο King, R., Lazaridis, G. Tsardanidis, C. (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Λονδίνο, Macmillan 2000:1-26.

Kofman, Eleanore, “Women Migrants and Refugees in the European Union.” Παρίσι, OECD 2003.

Koser, K., Lutz, H., “The New Migration: Contexts, Constructions and Realities”, Koser, K. Lutz, H. (επιμ.), *The New Migration in Europe: Social Constructions and Social Realities*, Λονδίνο, Macmillan 1998:1-17.

Labrianidis, L., A. Lyberaki, P. Tinios, and P. Hatziprokopiou, “Inflow of migrants and outflow of investment: aspects of interdependence between Greece and the Balkans”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 30, no 6, November 2004, p. 1183 - 1208.

Lamont, Michele, *The Dignity of the Working Man*, Princeton University Press, 2000.

Lazaridis, Gabriella, “Filipino and Albania Women Migrant Workers in Greece: Multiple Layers of Oppression” στο Anthias, F., Lazaridis (επιμ.), G., *Gender and Migration in Southern Europe*, Οξφόρδη, Berg, 49-79.

Lutz, H. and Schwalgin, S., “Living in the Twilight Zone. Illegalised Migrant Domestic Workers in Germany” στο Fauve-Chamoux (επιμ.), *Domestic service and the formation*

of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries, Peter Lang, 2005.

Markova, Evjenia, «Η παρουσία των Βούλγαρων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία», στο Μαρβάκης, *Μετανάστες...* p. 262

Misra, Joya, “Gender and the World System: Engaging the Feminist Literature on Development” Στο Thomas D. Hall, *Cases, Place, and People: World-Systems Studies*, Totawa, Rowman and Littlefield 2000.

Misra, Joya, and Sabine Merz, “Neoliberalism, Globalization, and the International Division of Care.” Στο *Wages of Empire: Globalization, State Transformations, and Women’s Poverty*, 2004.

Momsen, Janet Henshall, *Gender, Migration and Domestic Service*, Λονδίνο, Routledge, 1999.

Parreñas, Rhacel.. *Servants of Globalization: Women, Migration, and Domestic Work*. Στάνφορντ, Stanford University Press 2001.

Phizacklea, Annie, “Gendered Actors in Migration.” στο Jacqueline Andall *Gender and Ethnicity in Contemporary Europe*, Οξφόρδη, Berg 2003 p. 23-37..

Psimmenos, Iordanis, “The Making of Periphractic Spaces: The Case of Albanian Undocumented Female Migrants in the Sex Industry of Athens” in Floya Anthias and Gabriella Lazaridis (επιμ.), *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*, Berg 2000.

Sandra Harding, "Introduction: Is there a feminist method?" στο Sandra Harding (επιμ.) *Feminism and Methodology. Social Science Issues*, Bloomington, Indiana University Press, 1987.

Sarti, R., “*Noi abbiamo tante città, abbiamo un'altra cultura*”. *Servizio domestico, migrazioni e identità di genere in Italia : uno sguardo di lungo periodo* in *Polis*, XVIII, 2004, 1, pp. 17-4.

Sarti, R., *Conclusion. Domestic Service and European Identity*, in S. Pasleau - R. Sarti, R. - I. Schopp, *The socio-economic role of domestic service as a factor of European identity, Final Report* (see http://www.uniurb.it/scipol/drs_servant_project_conclusion).

Sassen, Saskia, “Global Cities and Survival Circuits” in Barbara Ehrenreich και Arlie

Russell Hochschild (επιμ.), *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, Λονδίνο, Granta Publications 2003.

Schiller, Nina Glick, Linda Basch and Cristina Blanc-Szanton, “Transnationalism: a new framework for understanding migration” στο *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, New York Academy of Sciences, vol. 645, 1.

Scrinzi, F., « Professioniste della tradizione: Le donne migranti nel mercato del lavoro domestico », *Polis* VIII, 1, 2004, 107-136.

Stiliou, Lambrini,

Tronto, Joan, *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, New York and London: Routledge, 1993.

Tronto, Joan, *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο: Routledge, 1993, p. 122.

Willis, Katie, Brenda Yeoh (επιμ.), *Gender and Migration*, Edward Elgar 2000.

Wright, Caroline, “Gender Awareness in Migration Theory: Synthesizing Actor and Structure in Southern Africa”, *Development and Change*, 26 (1995), 771-791.

Young, Brigitte, “The ‘Mistress’ and the ‘Maid’ in the Globalized Economy.” Pp. στο Leo Panitch and Colin Lay’s (επιμ.) *Socialist Register 2001: Working Classes, Global Realities*, Λονδίνο, Merlin Press 2000:315-327.

Γεωργούλας, Στράτος, «Η νέα μεταναστευτική κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίησή της» στο Μαρβάκης, *Μετανάστες...* p. 199-226.

Ιωσηφίδης, Θεόδωρος, «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα» στο Μαρβάκης, *Μετανάστες* p. 234-6.

Μαρβάκης, Αθ, Δ. Παρσάνογλου, Μ. Παύλου, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα 2001.

Παύλου, Μίλτος, «Οι λαθρέμποροι του φόβου : ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υποψήφιας μητρόπολης» στο Μαρβάκης κ.ά. *Μετανάστες...* p. 134.

Τζούν Σκοτ, "Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης", στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες: γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια 1997, 287-327.

Ποθητή Χαντζαρούλα, Βιβλιογραφική επισκόπηση: Μετανάστευση, Φύλο και Εργασία

Τοπάλη, Πηνελόπη, «Η έμμισθη οικιακή εργασία ως διαπολιτισμική σχέση. Η περίπτωση των Φιλιππινέζων στην Αθήνα» 2004 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου).